

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

УДК 821.09:27 – 23

*Д. В. АЎЧАРОЎ***МАСТАЦКІЯ ТВОРЫ ПРА БІБЛЕЙСКІЯ ПАДЗЕІ: ПЕРАДУМОВЫ ЎЗНІКНЕННЯ,
АСАБЛІВАСЦІ РЭЦЭПЦЫІ І ЖАНРАВая ПРЫРОДА***Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі**(Паступіў у рэдакцыю 09.04.2013)*

З сярэдзіны XIX ст. у еўрапейскіх літаратурах рэгулярна з'яўляюцца мастацкія тэксты, дзе біблейскі інтэртэкст выступае структурастваральным кампанентам: вызначае сюжэт, сістэму персанажаў, марфалогію мастацкай прасторы, уплывае на падбор лексічных сродкаў і г. д. Напрыклад, амерыканская даследчыца Эліс Бірні налічыла ў літаратуры мінулага стагоддзя больш за 370 тэкстаў, якія ўяўляюць сабой мастацкую біяграфію заснавальніка хрысціянства¹. Падобныя творы, на якія досыць багатая і беларуская літаратура, маюць шэраг агульных тыпалагічных прымет і могуць быць аб'яднаны пад назвай «літаратурныя апокрыфы». Гэты артыкул прысвечаны генезісу і жанравай прыродзе такіх твораў, а таксама іх шматаспектным адносінам з хрысціянскім канонам.

Сачыненні, якія ўваходзяць у склад Танаха і Бібліі, называюцца кананічнымі. Іншымі словамі, канон – гэта ўстаноўлены багасловамі пералік кніг Святога Пісання. Да таго як іўдзейскі (у II ст. да н. э.) і хрысціянскі (у IV ст.) каноны былі сфарміраваны, падзелу на кананічныя і некананічныя (апокрыфічныя) кнігі не існавала. Побач з тэкстамі, якія сталі часткамі Танаха і Бібліі, ствараліся і актыўна выкарыстоўваліся сачыненні, сёння вядомыя пад назвай класічных апокрыфаў. Напрыклад, захавалася каля 70 старазапаветных апокрыфаў, ад якіх адмовіўся афіцыйны іудаізм², каля 50 ранніх (II–III стст.) апокрыфічных Евангелляў [6, с. 153, 155].

З багаслоўска-змястоўнага пункта гледжання класічныя апокрыфы неаднародныя: адны па духу і стылі далучаюцца да кніг Старога і Новага Запаветаў («Запавет Ёва», «Евангелле ад Нікадзіма»), іншыя значна адрозніваюцца. Для апошніх характэрна гіпертрафія якога-небудзь кампанента тэксту: перавага фальклорна-міфалагічнага пачатку («Евангелле ад Фамы»), наіўных навуковых уяўленняў (старазапаветны апокрыф «Кніга Эноха»), рэлігійна-філасофскага матэрыялу (гнастычныя апокрыфы, напрыклад, «Евангелле ад Філіпа» ці «Евангелле Юды»).

Наша размова – пра «літаратурныя апокрыфы», сачыненні, якія непарыўна звязаны як з класічнымі апокрыфамі (іудаіцкімі, стара- ці новазапаветнымі), так і з хрысціянскім канонам і, адпаведна, выступаюць працягам шматвяковай літаратурнай традыцыі.

Падабенства класічных і «літаратурных» апокрыфаў выяўляецца ў трох дамінуючых аспектах. Па-першае, аўтар мастацкага тэксту, прысвечанага стара- ці новазапаветным вобразам і падзеям, як і аўтар класічнага апокрыфа, імкнецца рэалізаваць сюжэтна-біяграфічны патэнцыял

¹ Гл. Birney, A.L. The Literature Lives of Jesus : An International Bibliography of Poetry, Drama, Fiction and Criticism / A.L. Birney. – New York : Garland Publishing Inc., 1989. – 187 p.

² Александрыйскі канон Старога Запавета (Септуагінта) быў прыняты на мяжы нашай эры ў яўрэяў Александрый і пакладзены ў аснову хрысціянскага Старога Запавета. Ён значна адрозніваецца ад Танаха як па складзе кніг і іх размяшчэнні, так і па асобных тэкстах. У Танаху цалкам адсутнічаюць кнігі Тавіта і Юдзіфі, мудрасці Саламона і мудрасці Ісуса, сына Сірахава, прарока Варуха, пасланне Ераміі, а таксама другая кніга Эздры, істотна дапоўнены кнігі Эстэр і прарока Данііла.

Бібліі. Істотная адметнасць заключаецца ў тым, што апавядальнік у «літаратурным апокрыфе», хоць і знаходзіцца ў біблейскай семантычнай прасторы, мае больш творчай свабоды, бо не залежыць ад светапогляднага «бар'ера», які абмяжоўваў старажытных аўтараў.

Па-другое, як класічныя, так і «літаратурныя» апокрыфы сёння адносяцца да маргінальных форм існавання біблейскіх сюжэтаў. Канон з гэтага пункта гледжання ўяўляе сабой прататыпны цэнтр катэгорыі, якая складаецца з Бібліі, класічных апокрыфаў і ўсіх магчымых мастацкіх твораў (пародый, стылізацый, пастышаў, травесцій і да т. п.), якія мы аб'ядноўваем пад назвай «літаратурны апокрыф». На думку П. Стоквела, англійскага спецыяліста па кагнітыўнай паэтыцы, паміж прадстаўнікамі адной катэгорыі, якія а р'югі маюць агульныя атрыбуты, усталяўваюцца адносіны «сямейнага падабенства» (Л. Вітгенштэйн). Гэтая сувязь тлумачыць, якім чынам два відавочна непадобныя творы могуць тым не менш належаць да аднаго жанру [10, с. 30].

Кагнітыўная апазіцыя *цэнтр – перыферыя* працуе і на ўзроўні тэксту, і на ўзроўні асобных матываў. Напрыклад, вобраз прататыпнага Юды апісаны ў Новым Запавеце, значыць, усё, што супярэчыць кананічнай трактоўцы, з аднаго боку, аддаляецца ад прататыпа і набывае статус перыферыйнага, маргінальнага (мы быццам маем двух Юдаў – «добрага», ці «правільнага», звыклага, і «дрэннага», ці «няправільнага», нечаканага); з другога боку – прымушае чытача адаптавацца, прыводзіць да змен у яго кагнітыўнай мадэлі, дзякуючы эффекту «падманутага чакаання» (Р. Якабсон) садзейнічае максімальнай канцэнтрацыі чытацкай увагі на пэўных фрагментах тэксту.

Па-трэцяе, светапоглядны інварыянт класічных і «літаратурных» апокрыфаў у дачыненні да хрысціянскага канона грунтуецца на паняццях «версія» і «пункт гледжання». У апокрыфах знаёмыя падзеі выкладаюцца ў новым ракурсе (вачыма Евы, Марыі Магдаліны ці апостала Фамы), з неапісанымі ў Чатырохевангеллі падрабязнасцямі жыцця Хрыста («евангеллі дзяцінства»), біяграфіі Марыі, цесляра Язэпа і інш. Гэта тлумачыцца тым, што ў мастацкіх тэкстах, якія трансфармуюць эпизоды Святога Пісання ў літаратурны сюжэт, адбываецца своеасаблівае «гульня ў апокрыф», у тайныя веды пра біблейскія падзеі, у тым ліку пра жыццё Адама, Майсея, Ісуса і апосталаў. «Пісьменнік стварае апакрыфічную стылізацыю, народжаную асаблівым поглядам апавядальніка, які не адмаўляе евангельскіх падзей, але выступае ў ролі новага інфарматара, страчанага традыцыяй асобы, якая можа паведаміць тое, пра што маўчыць кананічны апавядальнік» [9, с. 62].

Зыходзячы са сказанага, можна сцвярджаць, што хрысціянскі канон, апынаючыся ў якасці апазіцыі маргінальным формам існавання біблейскіх сюжэтаў, з'яўляецца ў той жа час абавязковай перадумовай узнікнення «літаратурных апокрыфаў», але, зразумела, не адзінай. Як сведчыць расійскі даследчык І. У. Кукулін, сацыяльна-гістарычныя перадумовы, неабходныя для ўзнікнення і развіцця падобных твораў, склаліся толькі ў XIX ст. Пералічым найбольш істотныя.

1. Фарміраванне і распаўсюджванне пазітывісцкай, навуковай карціны свету. Калі ў Сярэднявекі Біблія, акрамя таго што выконвала рэлігійныя функцыі, была асновай псеўданавуковага светапогляду (наўныя астраномія, геаграфія, фізіка прасторы і часу і інш.), асобныя кнігі разглядаліся як трактаты па філасофіі, этыцы, гісторыі, то ў Новы час Святое Пісанне страчвае свой усёабдымны аўтарытэт. Сацыяльная дыферэнцыяцыя на пралетарыят і буржуазію выціскае царкву на перыферыю грамадска-палітычнага жыцця, тэхнічныя вынаходствы і навуковыя адкрыцці (мікраскоп, клетка, законы Кеплера і інш.) дэсакралізуюць біблейскі тэкст і пакідаюць усё менш месца для боскай прысутнасці на зямлі. Татальная секулярызацыя вымушае шукаць новыя ідэалы, якія знаходзяць у пераўтваральнай сіле навукі.

2. Заканамерным вынікам п. 1 з'явілася аналітычнае стаўленне да гісторыі і развіцця археалогіі. Апошняя менавіта ў XIX ст. «прыцягнула ўвагу да матэрыяльнай культуры Старажытнага свету і пацвердзіла важнасць Бібліі як гістарычнай крыніцы. Раскапаны ў другой палове XIX ст. старажытны Вавілон у некаторых аспектах дакладна адпавядаў старазапаветным апісанням, што лічыліся да той пары суцэльна фантастычнымі» [5].

3. Росквіт журналістыкі, якая зрабіла «пазіцыю сведкі» нават аддаленых па часе падзей каштоўнай і неабходнай.

Моцны штуршок да мастацкага пераасэнсавання апісаных у Бібліі падзей быў дадзены «Гісторыяй паходжання хрысціянства» Э. Рэнана, асабліва яе першай часткай – кнігай «Жыццё Ісуса» (1863 г.). Безумоўным наватарствам гэтай кнігі было тое, што для аўтара Хрыстос і яго вучні – людзі свайго часу, з іх вобразаў выключана ўсё звышнатуральнае, асабліва ўвага надаецца выяўленню псіхалагічных, душэўных перажыванняў. Невыпадковым можна лічыць той факт, што тэксты накшталт раманаў «Ідыёт» (1868 г.) і «Браты Карамазавы» (1879 г.) былі напісаны прыкладна ў той жа час.

Акрамя пералічаных фактараў, на генезіс «літаратурных апокрыфаў» паўплываў апакрыфічны пачатак у культуры, які мы разумеем як тэндэнцыю да індывідуальнага ці калектыўнага пераасэнсавання канцэптуальнай карціны свету. Як адзначае Ю. Д. Абрэсян, «кожная карціна свету захоўвае ў сабе пэўны вобраз, які ніколі не з’яўляецца адлюстраваннем арыгінала, таму карціна свету ёсць заўжды пэўнае бачанне рэчаіснасці, сэнсавое канструяванне свету ў адпаведнасці з пэўнай логікай светаразумення і светаўяўлення» [1, с. 10]. Згаданая логіка светаразумення не з’яўляецца статычнай структурай. Сутыкнуўшыся з хрысціянскім светабачаннем, яна можа спарадзіць персанальную традыцыю – фрагмент культурнай прасторы, які ўзнікае ў свядомасці чалавека ў выніку асіміляцыі традыцыйных хрысціянскіх уяўленняў. На нашу думку, гэты працэс адбываецца дзякуючы апакрыфічнаму пачатку ў культуры, які разам з іншымі фактарамі прывёў да стварэння «літаратурных апокрыфаў».

Пераасэнсаванне канцэптуальнай карціны свету можа быць адлюстравана ў розных формах, аднак мастацкія тэксты, прысвечаныя біблейскім вобразам і падзеям, маюць асаблівы статус³. Гэта нельга растлумачыць выключна патэнцыялам сэнсавай індукцыі дамінантнага прэтэксту. Мы лічым, што прычыну трэба шукаць у механізме рэцэпцыі «літаратурных апокрыфаў».

Мастацкі свет падобных твораў мае выразныя біблейскія абрысы: ёсць Юда, Хрыстос і Галгофа, Ёв і Навахуданосар, аднак «адносіны, у якія ўступаюць героі, і аўтарская пазіцыя такія, што чытач, які паддаўся распазнанай форме, трапляе ў чужую рэальнасць і бачыць “кананічных” персанажаў, што разыгрываюць з дапамогай аўтара новае дзейства» [8, с. 91]. Петэр Каваш, славацкі пісьменнік, адзначаў, што ўздзеянне стылізаваных апокрыфаў заснавана «на якімсьці ўсмешлівым напружанні, якое ўзнікае паміж гістарычнай, антычнай, біблейскай, міфалагічнай данасцю, што першапачаткова вызначае сюжэт, фабулу, мову твора, і свядома скажоным падабенствам той жа данасці, прадстаўленым аўтарам апокрыфа» [3, с. 36].

Гэтае «напружанне неадпаведнасці» паміж спадзяваннямі чытача, уведзенага ў зман, і «рэальнай» сітуацыяй выдуманнага, аўтарскага свету, што з’яўляецца вынікам трансфармацыі кананічнай фабулы з эфектам новай інфармацыі пра вядомую гісторыю, дазваляе пісьменніку ствараць сугестыўныя мастацкія вобразы, змяшчаць сваіх герояў у канфліктныя сітуацыі, якія за дзве тысячы гадоў не страцілі актуальнасці.

Запатрабаванасць мастацкіх тэкстаў, прысвечаных біблейскім вобразам і падзеям, тлумачыцца не толькі асаблівым механізмам уздзеяння на чытача. Па меркаванні расійскай даследчыцы К. А.-М. Міхеічавай, «літаратурны апокрыф» як асаблівае форма тлумачэння біблейскай семантычнай прасторы ствараецца, выходзячы з сучаснай маральна-этычнай сітуацыі [7, с. 142]. Таму яго галоўная сіла і слабасць – у максімальным набліжэнні Старога і Новага Заветаў да сучаснасці. Гэта прыводзіць, з аднаго боку, да рэдукцыі кананічных вобразаў і сюжэтаў (паколькі прывязка да канкрэтнага часу заўжды фіксуе семантыку біблейскай прасторы ў пэўных межах), з другога боку – да стварэння новай семантычнай прасторы, што таксама валодае своеасаблівым патэнцыялам сэнсавай індукцыі, які, аднак, адрозніваецца ад біблейскага.

На сённяшні дзень найбольш паспяховыя спробы сістэмнага даследавання «літаратурных апокрыфаў» зроблены расійскімі літаратуразнаўцамі. Так, А. В. Татарынаў у манаграфіі «Жанравая прырода і маральная філасофія мастацкіх тэкстаў пра евангельскія падзеі»⁴ аналізуе спосабы трансфармацыі евангельскага сюжэта ў літаратуры XX – пачатку XXI ст., падзяляе паэтыку «літаратурных апокрыфаў» на апафатычную і катафатычную. А. П. Красняшчых у артыкуле

³ Гл. спасылку 1.

⁴ Татаринев, А.В. Жанровая природа и нравственная философия художественных текстов о евангельских событиях / А.В. Татаринев. – Краснодар : Изд-во КубГУ, 2005. – 264 с.

«Жанр рамана-евангелля» спрабуе даць функцыянальнае апісанне названага жанру, прасочвае гістарычнае развіццё такой з’явы, як белетрызацыя вобраза Ісуса Хрыста і іншых евангельскіх вобразаў. Даследчыкі адзначаюць, што ў найноўшай сусветнай літаратуры найбольш запатрабаваны інверсійны спосаб белетрызацыі, асноўнымі характарыстыкамі якога з’яўляюцца ўскладненне кананічнага вобраза Юды і «негатывізацыя» вобраза Ісуса, які падкрэслена «натуралістычны і нават фізіялагічны», актуалізацыя матываў цялеснасці і смерці, стылізацыя пад новазапаветны спосаб аповеду, у цэнтры якога – Ісус Хрыстос, і значная ступень пераасэнсавання Чатырохевангелля.

Напрацоўкі расійскіх літаратуразнаўцаў паспяхова выкарыстоўваюцца для даследавання тых твораў, у якіх новазапаветны інтэртэкст, у прыватнасці Чатырохевангелле, адыгрывае вызначальную ролю, аднак для класіфікацыі і аналізу мастацкіх тэкстаў, якія пабудаваны на сюжэтах Старога Запавету, яны неспрыдатныя.

Распрацоўка ўніверсальнай метадыкі даследавання «літаратурных апокрыфаў» (як старазапаветных, так і новазапаветных) ускладнена тым, што яны належаць да розных класічных жанраў (аповяданне, аповесць, рамана, драма) і, акрамя таго, ствараюцца на падставе ўзаемавыключальных аўтарскіх устаноў (у дачыненні да мастацкай трансфармацыі біблейскіх сюжэтаў, ступені прафанацыі прэтэксту і г. д.). Пералічанае не дазваляе прызнаць «літаратурны апокрыф» самастойным жанрам. Аднак, на думку некаторых аўтарытэтных даследчыкаў⁵, наяўнасць значнай колькасці агульных прымет дае падставы для аб’яднання падобных твораў у межах сучаснай структурнай тыпалогіі мастацкіх тэкстаў. Да таго ж катэгорыя «жанр» у сучаснай тэорыі літаратуры не прадстаўляецца стабільным утварэннем⁶. Таму, як падкрэслівае А. В. Татарынаў, «пры аналітычным разглядзе мастацкіх тэкстаў пра евангельскія падзеі іх сюжэтны кантакт з кананічнай першакрыніцай становіцца больш істотнай прыметай, чым месца ў класічнай жанравай сістэме» [9, с. 57]. Гэта думка застаецца слушнаю і ў больш шырокім кантэксце, калі гаворка ідзе пра тэксты, прысвечаныя іншым біблейскім вобразам ці сюжэтам: структурна стара- і новазапаветныя «літаратурныя апокрыфы» не адрозніваюцца.

Такім чынам, мы прапануем ацэньваць «літаратурныя апокрыфы» як сюжэтно-жанравую групу, адзіную ў сваім прынцыповым звароце да рэлігійна-гістарычных і літаратурных падзей, прадстаўленню якіх прысвечана Біблія. «Літаратурны апокрыф» у такім выпадку варта аднесці да нестабільных літаратурна-мастацкіх утварэнняў, якія патрабуюць ад чытача пастаяннага інтэлектуальнага напружання, аналізу прапанаванага аўтарам дыскурсу ў яго суаднесенасці з рэлігійным, літаратурным ці навуковым кантэкстам.

Літаратура

1. *Апресян, Ю.Д.* Образ человека по данным языка / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 38–55.
2. *Аўчароў, Д.В.* Тэкст. Канон. Падзея. Карэляцыя мастацкага і рэлігійнага дыскурсаў у літаратурным творы / Д.В. Аўчароў // Жыццём і словам прысягаючы... : да 90-годдзя заслуж. работніка адукацыі Рэсп. Беларусь, д-ра філал. навук, праф. Міхася Яўгенавіча Цікоцкага : зб. навук. прац / пад агул. рэд. д-ра філал. навук праф. В.І. Іўчанкава. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2012. – С. 38–43.
3. *Каменская, В.А., Малевич, О.А.* Вступительная статья / В.А. Каменская, О.А. Малевич // Иностранная литература. – 2002. – № 10. – С. 35–36.
4. *Краснящих, А.П.* Жанр романа-евангелия / А.П. Краснящих [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.russ.ru/pole/ZHant--romana-evangeliya>. – Дата доступа : 01.03.2010.
5. *Кукулин, И.В.* Инвентаризации апокрифов / И.В. Кукулин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/78/kuku31.html>. – Дата доступа : 01.03.2010. – Рец. на кн. : Татаринов А. В. Жанровая природа и нравственная философия художественных текстов о евангельских событиях / А. В. Татаринов. – Краснодар : Изд-во КубГУ, 2005. – 264 с.

⁵ Напрыклад, Аляксей Татарынаў [8; 9], прафесар Кубанскага дзяржаўнага ўніверсітэта; Аўрам Браўн, прафесар Каліфарнійскага ўніверсітэта ў Бэрклі (гл. Brown, A. S. *Modernist Apocalypse : Contexts of the Gospel Plot in Russian Modernism* / A. S. Brown. – Berkeley : University of California, 1998. – 706 p.).

⁶ Пар. «Жанры сталі падатлівымі і гнуткімі, страцілі кананічную строгасць, а таму адкрылі шырокую прастору для праяўлення індывідуальна-аўтарскай ініцыятывы. Жорсткасць размежавання жанраў сябе вычарпала...» (В. Я. Халізеў); «Усе жанравыя абазначэнні ў той ці іншай ступені ўмоўныя» (Н. Д. Тамарчанка).

6. Мечковская, Н.Б. Язык и религия : пособие для студентов гуманитарных вузов / Н.Б. Мечковская. – М. : Агентство «Файр», 1998. – 352 с.
7. Михеичева, Е.А.-М. Творчество Леонида Андреева : особенности психологической и жанровой модификации : дис. ... д-ра филол. наук: 10.01.01 / Е.А.-М. Михеичева. – М., 1995. – Л. 130–151.
8. Татаринов, А.В. Формирование мифологического реализма в творчестве Леонида Андреева (1898–1911 годы) : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.02 / А.В. Татаринов. – Уфа, 1996. – 233 л.
9. Татаринов, А.В. Художественные тексты о евангельских событиях : жанровая природа, нравственная философия и проблемы рецепции : дис. ... д-ра филол. наук : 10.01.03 / А.В. Татаринов. – Краснодар, 2006. – Л. 5–112.
10. Stockwell, P. Cognitive Poetics : An Introduction / P. Stockwell. – London ; New York : Routledge, 2002. – P. 29–40.

D. V. AUCCHAROU

**ART CREATIONS ON THE BIBLICAL THEMES: PREREQUISITES OF THEIR FORMATION,
SPECIFIC OF PERCEPTION AND GENRE CHARACTER**

Summary

Investigations of two literary works in which Old Testament dominates in capacity of inter-text have been shown in the article.

Representative models of interaction between religious and artistic discourses have been disclosed.

Ways of pre-text actualization and transformation of the Old Testament semantic content have been described.

Embodiment specifics of the biblical poetry in frames of artistic work have been shown, too.